

Ю. А. АНДРЯНЕЦ
(г. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны)

ФАЛЬКЛОРНАЯ ТРАДЫЦЫЯ ВА ЁВАСАБЛЕННІ ВОБРАЗА СІРАТЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ РАМАНТЫЧНАЙ ПАЭЗІІ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯЎ

Мэта даследавання – паказаць спосабы засваення фальклорнай традыцыі ва ёвасабленні вобраза сіраты ў беларускай рамантычнай паэзіі ХІХ – пач. ХХ стагоддзяў. На прыкладзе твораў Адэлі з Устроіні, Цёткі, Янкі Купалы аўтар прыходзіць да высновы пра супадзенне мастацкага вобраза сіраты з традыцыйнымі народнымі ўяўленнямі аб сірочай долі і паслядоўным выкарыстанні творцамі такіх сродкаў фальклорнай паэтыкі, як прыём псіхалагічнага паралелізму, адухаўленне прыродных стыхій, ужыванне зваротаў і памяншальна-ласкавых формаў слоў, праекцыя цэнтральных вобразаў на лёс Беларусі і беларусаў.

Аналіз канструявання вобраза сіраты і яго ролі ў агульнай кампазіцыйнай структуры тэксту спрыяе больш глыбокаму разуменню грамадскіх і культурных працэсаў часу. Глыбокія сацыяльныя ўзрушэнні мяжы ХІХ і ХХ стагоддзяў адбіліся на літаратурных творах і ўнеслі свае змены ў развіццё тэмы дзяцінства. Менавіта таму многія аспекты вобраза сіраты ў рамантычным асэнсаванні беларускіх пісьменнікаў ХІХ – пачатку ХХ стагоддзя патрабуюць свайго далейшага пераасэнсавання з пазіцыі сучаснага літаратуразнаўства, што абумоўлівае актуальнасць тэмы нашага даследавання. Паколькі рамантычныя творы нярэдка мелі ў сваёй аснове вусную народную творчасць, то ў час панавання гэтага мастацка-эстэтычнага кірунку ў Беларусі фальклорная традыцыя ва ёвасабленні вобраза сіраты складала даволі важкую плынь у беларускай літаратуры, найперш у паэзіі.

Так, у паэме “Мачыха” Адэлі з Устроіні матыў сірочтва абазначаны ўжо на ўзроўні назвы. “Сюжэт паэмы «Мачыха» чыста народны, здаўна вядомы беларускім народным песням” [1, с. 110], – адзначаў А. Лойка. На сувязь паэмы з фальклорнай традыцыяй звяртаў увагу і У. Мархель: “Рамантычная паэма «Мачыха» Адэлі з Устроіні (прынёманскай мясціны на Лідчыне) не толькі сведчыла пра цесную сувязь з беларускімі народна-песеннымі традыцыямі, але і выяўляла пачатковы этап выхаду літаратурнага твора з фальклорнага ўлоння” [2, с. 130]. Паэма, відавочна, мае фальклорную аснову, застаючыся пры гэтым твораў чыста літаратурным. У аснову яго пакладзены адзін з распаўсюджаных народных матываў – сацыяльнай неабароненасці сіраты, увасоблены пры дапамозе псіхалагічнага паралелізму, паводле якога з’явы прыроды суадносяцца са з’явамі чалавечага жыцця. Мачыха не можа зразумець няродную дачку так, як гэта зробіць сапраўдная маці, але хоча падпарадкаваць падчарку, таму забараняе ёй сустракацца з каханым: “*Ўзноў прыедзе заляцацца? // Прашу яму адказацца, // Што гэта дай мая хата, // Я тут на волю багата!*” [3, с. 241].

Твор заканчваецца плачам дзяўчыны-сіраты, якую хочучь разлучыць з адзінай роднай душой – любым. Трэн гераніні звернуты не да неба і Бога, а да роднай матулі-нябожчыцы, якая зразумела б пачуцці дачушкі, “*з мілым абручыла // І звянчала бы...*” [3, с. 242]. Паэма мае адкрыты фінал, аўтарка абрывае аповед. Такі прыём узмацняе сітуацыю безвыходнасці, у якой знаходзіцца геранія.

З другога боку, відавочны алегарычны сэнс твора: і ў дзяржаве пры мачысе (метафара неабмежаванай улады) жыць дрэнна. Вобраз дзецюка, якога не страшыць бура, выступае сімвалам народа. Зямля-прырода (праз пейзажныя вобразы Нёмана і бору), што аберагае хлопца, суадносіцца з вобразам маці, а мачахай, што ўвасобілася ў вобразах ветру і буры, паўстае дзяржава. Народ у паэме прадстае ў вобразе сіраты. Большасць вобразаў у паэме –

жаночыя (мачыха, сірата-дзяўчына, маці), з мужчынскіх – толькі дзяцюк. А таму няма каму абараніць дзяўчыну, вобразы бацькі ці брата ў творы не выводзяцца, яна можа разлічваць толькі на сябе ў фарміраванні свайго лёсу.

Паралелізмам звязаны і дзве часткі паэмы: у першай апісваюцца прыродныя з’явы (віхор, бура, Нёман, бор) а ў другой – узаемадачынненні сіраты і злой мачыхі, якая “*Ёй мілага не любіла, // У лыжцэ б вады ўтапіла*” [3, с. 241]. Асабліва выразная паралель назіраецца паміж бурай і мачыхай, менавіта гэтыя вобразы ўспрымаюцца як мастацкая алегорыя ўціску, тагачаснай грамадска-палітычнай рэакцыі. А. Мальдзіс адзначаў таксама “алегарычны характар зместу і вобразаў паэмы, асабліва яе першай часткі, дзе апісанне злой буры, якая хоча знішчыць смелага юнака – «літоўчыка», што наважыўся пераплыць цераз Нёман да сваёй каханай, – сімвалізуе «сілы рэакцыі, царскую ўладу», уціск вызваленчага руху ў родным краі” [4, с. 230].

З’явы прыроды ў паэме адухаўляюцца, надзяляюцца пэўнымі характарамі. Бура і віхор, варожыя няшчаснай гераіні, супрацьпастаўляюцца Нёману і прыбярэжнаму бору, якія надзяляюцца патрыятычнымі пачуццямі і “літоўскім сэрцам”. Так, з маналогу Нёмана вынікае: “*Я ж у лужках купаюся, // Па ніўках расцілаюся, // З віцінамі праплываю, // Літоўскае сэрца маю!*” [3, с. 240–241]. Гэтыя роднасныя стыхіі выражаюць патрыятычную ідэю твора, а тым самым і яркавы “літвінскі” патрыятызм паэтыкі. Бор таксама супрацьстаіць злой буры ў яе жаданні пашкодзіць “літоўчыку”-юнаку:

*Барочку пена сказала,
Што ўжо бура віхар звала.
“Што!! – расшумеўся барочык, –
Ці гэта я ня Літоўчык!
Каб дазволіў буры гукаць,
Цераз сосны віхрам веяць!
Пачакайце нямножка:
Ня сюдымі вам дарожка,
Ня на тоя сосны расціў,
Каб вас у родну зямлю пусціў,
Ня на тоя бары раслі,
Каб тут вецяр чужы ўняслі!!!..”* [3, с. 240].

Выкарыстанне аўтаркай памяншальна-ласкавых формаў у дачыненні да “роднасных” стыхій таксама запазычана з фальклорнай паэтыкі: *праз рэчаньку; у чоўніньку; Нямночык; барочык; Літоучык; дубровачка; Літовачка; туманочкам ляцеў; з беражочка ў беражочык.*

У другой частцы твора галоўныя героі – сірата і яе мачыха, якая крыўдзіць падчарку. Гэта таксама традыцыйны вуснапаэтычны матыў, распаўсюджаны ў народным пазаабрадавым меласе. Вобразы злой мачыхі і памерлай матулі супрацьпастаўляюцца. Мачыха ў другой частцы, як і бура ў першай, з’яўляецца перашкодай на шляху каханага да рэалізацыі права маладых на любоў. Народна-песенныя элементы закліканы не столькі паказаць жорсткасць мачыхі, колькі выклікаць у чытача спагаду да долі сіраты, што выяўляе міласэрную і гуманістычную скіраванасць традыцыйнага светапогляду беларусаў.

Хвалявала праблема сіроцтва і Цётку, што заўважаецца нават на ўзроўні назваў яе твораў (вершы “Сірацінка” і “Сіраціна слёзкі лье...”). Письменніца паказвае нелітасцівы лёс дзяцей, але шчыра верыць, што калі яны вырастуць, то павінны стаць карыснымі для краіны. Сувязь паэтычнай творчасці Цёткі з фальклорам выявілася ў падыходзе яе да адлюстравання з’яў рэчаіснасці, у духу яе творчасці, у вобразнасці яе паэзіі. Пра гэта ў свой час гаварыў М. Багдановіч у артыкуле “Забыты шлях”: “Зрэдку, то там, то сям спатыкаюцца ў сучасных вершах то народны эпітэт, то народны паралелізм, або метр, або рыфма, або сюжэт. Але як тое рэдка і як тое выпадкова! Часцей гэтае спатыкалася ў Цёткі...” [5, с. 288].

У вершы “Сірацінка” вобраз шасцігадовай дзяўчынкі-сіраты перагукаецца з адпаведным фальклорным вобразам. Згодна з народнымі ўяўленнямі, яна заўсёды бедная, няшчасная, занябная, гаротная (цікава, што ў беларускай народнай творчасці амаль не згадваецца сірата мужчынскага полу). Паводле маральнага кодэксу беларусаў, сірату нельга крыўдзіць. У фальклоры яна заўсёды паўстае ідэальным вобразам – прыгожай, разумнай, добрай, працалюбівай, але церпіць здзекі злой мачыхі. Падобны вобраз выведзены ў вершы Цёткі. Традыцыйную семантыку маюць і вобразы зямлі, паветра, сонца, вады:

*У кашульцы чорнай, зрэбнай.
Тварык сплаканы, мурзаты,
Ані бацькі, ані маткі,
Дзядзька выгнаў з роднай хаты.*

*На узмежку сядзіць, плача, –
Куды дзецца – знаць не знае,
Гадок шосты пайшоў толькі...
А тут ночка... страх... змяркае... [6, с. 60]*

Сувязь з вуснапаэтычнай традыцыяй назіраецца ў вершы на ўзроўні мовы твора праз традыцыйныя эпітэты і азначэнні: *тварык сплаканы, беларуская дзяўчынка, сном вечным, сілы дарагія, дожджык цёплы, вецер вольны, сонка яснае, страх дзіцячы* і інш. Сувязь паэзіі Цёткі з вуснай народнай творчасцю выяўляецца і ў частым ужыванні параўнанняў: “*крыж расстайны будзе таткай, // Раля чорна – роднай маткай*” [6, с. 61]. Адметнасцю твораў Цёткі з’яўляецца і шырокае ўжыванне ёй памяншальна-ласкавых форм: *у кашульцы, тварык, ночка, сірацінка, дзяўчынка, дзіцятка, дожджык, шчочкі, ножкі, каласочак* і інш.

Лірычную гераіню верша “Сірацінка”, якую адрынуў людскі свет, не пакідае толькі прырода: дожджык мые ёй шчочкі, трава становіцца пасцеллю, вецер заплятае коскі і г. д. Несумненна, сувязь творчасці паэткі з народна-песеннай традыцыяй надавала рамантычнасці гучанню яе вершаў. Адметны і агульны аптымістычны пафас верша, вера паэткі ў шчаслівую будучыню сірацінкі, калі яна знойдзе ў сабе сілы за яе змагацца і верыць ў сваю пуцяводную зорку, якая абавязкова выведзе з цемры, галечы, няшчасця:

*Ўстань з узмежка, не плач горка,
Глянь у неба: зорка ясна,
Што найдалей свеціць міла, –
Твая гэта, твая ўласна.*

*Вер: ня згінеш, сірацінка,
Беларуская дзяўчынка!
Ў нашым краю многа гэтак
Ў людзі выйшла сірат-дзетак... [6, с. 61]*

Сірата Цёткі – гэта і ўвесь беларускі народ, што шукае свой шлях да волі і шчасця. Зусім іншы, драматычна-трагедычны, пафас мае верш “Сіраціна слёзкі лье...”, які адлюстроўвае ідэю марнасці людскіх ахвяр дзеля вялікіх мэт і ідэй. Верш напісаны ў 1906 годзе, пасля сумнавядомых падзей: “*Як на камень ці на сталь // Скоцяцца слязіны, // Чыста спяць: велькі жаль // Ў слязе сіраціны*” [6, с. 50].

Вобраз беспрытульнай сіраты паўстае і са старонак зборнікаў Я. Купалы. Журботны і тужлівы настрой верша “Песня сіроткі” адпавядае агульнаму настрою беларускага песеннага меласу. На прыкладзе героя верша паэт стварае малюнак жыцця народа-сіраты, які таксама згубіў надзею на шчаслівую долю. Янка Купала падкрэслівае безнадзейнае становішча сіраты традыцыйным зваротам малога пакутніка да Бога:

*Хто ж адзецца, пракарміцца
Паможжа?
Дзе падзецца, прытуліцца,*

*Мой Божжа?
Пайду к дрэўцу прытулюся,
Заплачу;
К зоркам думкай памалюся
Бядачай [7, с. 142].*

Але скаргі сіраты застаюцца без адказу, нават рэха маўчыць, і толькі стогне бор. Ніхто не мае літасці да абяздоленага і беспрытульнага чалавека.

Вечнае блуканне галоднага сіраты па пакутах адлюстравана і ў вершы Я. Купалы “Сірочая доля”. Нягледзячы на ўсе намаганні, людзі абьякавыя да лёсу няшчаснага, толькі смерць і бяспамяцтва чакае яго, і ніхто нават не памоліцца за яго душу:

*Ой, цярпіш, сіротка,
Усё жыццё цярпіш;
Пойдзеш у магілу, –
Хто ж паставе крыж?
Хто, як ляжаш спаці
Навекі ў зямлю,
Пацеры згавора
За душу тваю? [8, с. 173]*

Асноўныя тэматычныя лініі вершаў Я. Купалы пра сіроцтва выглядаюць наступным чынам:

- маці ўяўляе і агучвае нешчаслівы лёс дзіцяці (“Над калыскай”);
- лірычны герой асэнсоўвае долю чалавека ад яго нараджэння да смерці (“Сірочая доля”);
- дзяўчынка выказвае свае скаргі ў сувязі з яе беспрытульным цяжкім сіроцтвам (“Песня сіроткі”).

Форма гэтых вершаў – калыханка, песня, знаёмая для юнага чытача, яна спрыяе больш глыбокаму разуменню іхсэнсу.

Такім чынам, менавіта рамантызм усталяваў культ дзіцяці ў прыгожым пісьменстве. На прыкладзе паэмы “Мачыха” Адэлі з Устроі, вершаў “Сірацінка”, “Сіраціна слёзкі лье...” Цёткі, твораў “Песня сіроткі”, “Над калыскай”, “Сірочая доля” Янкі Купалы было прадэманстравана, што характарыстыка сіраты тут у цэлым супадае з традыцыйнымі народнымі ўяўленнямі аб сірочай долі. У творах гучыць матыву несправядлівасці злой мачыхі, якая крыўдзіць сірату, не жадае дапамагчы ёй у яе патрэбах і спадзяваннях, мадэлююцца невясёлыя перспектывыя жыццёвыя шляхі дзіцяці. Спектр прыёмаў і сродкаў фальклорнай стылізацыі, што сведчылі пра рамантычную скіраванасць гэтых твораў, даволі шырокі:

1) прыём псіхалагічнага паралелізму, які структурна арганізоўвае тэкст і абумоўлівае яго алегарычнасць;

2) адухаўленне прыродных стыхій, што спрыяе больш эмацыйнаму выражэнню патрыятычнай ідэі твора;

3) шчодрое ўжыванне зваротаў і памяншальна-ласкальных формаў слоў, што ўзмацняе экспрэсіўнае ўздзеянне твора на чытача;

4) інтэрпрэтацыя народна-песеннага матыву сіраты і злой мачыхі, якая надае творам асаблівую псіхалагічную глыбіню, узмацняе алегарычны план;

5) праекцыя цэнтральных вобразаў (сіраты, падчаркі, Мачыхі, прыродных стыхій) на лёс Беларусі і беларусаў.

Спіс літаратуры

1 Лойка, А. А. Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд : у 2 ч. / А. А. Лойка. – Мінск : Выш. шк., 1989. – Ч. 1. – 319 с.

2 Мархель, У. Адэля з Усроні / У. Мархель // Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў : у 2 т. Т. 2: Новая літаратура : другая палова XVIII – XIX стагоддзе / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы; навук. рэд. тома У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – 582 с.

3 Краю мой – Нёман. Гродзеншчына літаратурная паэзія, проза, крытычныя артыкулы / уклад. Д. Бічэль-Загнетаевай. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1986. – 300 с.

4 Мальдзіс, А. Тры месяцы пошукаў, знаходак і сустрэч / А. Мальдзіс // Полымя. – 1973. – № 7. – С. 202–240.

5 Багдановіч, М. Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992–1995. – Т. 2: Мастацкая проза, пераклады, літаратурныя артыкулы, чарнавыя накіды. – 1993. – 600 с.

6 Цётка. Вершы і аповяданні / Цётка. – Мінск : Юнацтва, 1990. – 108 с.

7 Купала, Я. Поўны збор твораў : у 9 т. / Я. Купала; рэд. М. Мушыньскі. – Мінск : Маст. літ., 1997. – Т. 3: Вершы, пераклады 1911–1914. – 344 с.

8 Купала, Я. Поўны збор твораў : у 9 т. / Я. Купала; рэд. В. Рагойша. – Мінск : Маст. літ., 1996. – Т. 2: Вершы, пераклады 1908–1910. – 344 с.

УДК 821.162.1-31*Э.Ажэшка

Ю. А. АРЭШКА

(г. Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны)

ПРАБЛЕМА ЭМАНСІПАЦЫІ ЖАНЧЫНЫ НА ПРЫКЛАДЗЕ РАМАНА Э. АЖЭШКІ “МАРТА”

У артыкуле прааналізаваны раман Э. Ажэшкі “Марта”, на прыкладзе якога асэнсавана актуальнае пытанне жаночай эмансipaцыі. Выяўлена сацыяльная абмежаванасць галоўнай гераіні Марты, вобразам якой Э. Ажэшкай даказваецца тое, што жанчына XIX ст. ужо павінна быць сапраўднай гаспадыняй свайго лёсу. Сцвярджаецца абавязковасць жаночай адукацыі і самастойнай працоўнай дзейнасці.

Для XIX ст. у Беларусі характэрны сур’ёзныя змены ў дачыненні да статусу жанчыны ў грамадстве. Пераломным момантам у дадзенай сітуацыі стала паўстанне 1863 года. Бачанне жаночага пытання вельмі ярка адлюстравана і ў творчасці пісьменніцы, грамадскай дзяячкі Элізы Ажэшкі. Яна першай у польскай і беларускай літаратуры ўзняла актуальнае для таго часу пытанне жаночай эмансipaцыі. Дарэчы, менавіта XIX ст. даследчыкі даволі часта называюць эпохай эмансipaцыі жанчыны. Эліза Ажэшка не магла не адгукнуцца на гэтую праблему і прысвяціла яе асэнсаванню шэраг сваіх твораў. У іх яна стварала вобразы гераінь, якіх надзяляла прагрэсіўным і феміністычным характарам, здольным да свядомага выбару, прыняцця адказнасці і працы.

У артыкуле “Эліза Ажэшка: жанчына vs жанчыны?” Мікалаем Хмяльніцкім сцвярджаецца: “Вядомую пісьменніцу, ураджэнку беларуска-польскага пагранічча, вельмі хвалілі лёс жанчыны ў сучасным ёй свеце, пытанні яе незалежнасці і самадастатковасці, пра што сведчаць <...> шматлікія мастацкія творы, адной з галоўных тэм у якіх з’яўляецца сцвярджанне чалавечай і грамадзянскай годнасці жанчыны, яе барацьба за права заняць сваё, годнае месца ў жыцці тагачаснага грамадства” [1, с. 103].

Для Элізы Ажэшкі эмансipaцыя жанчын была не проста працэсам надзялення жанчын уладай. Яна азначала непрыманне мужчынскага панавання як неаспрэчнага факту. Разуменне эмансipaцыі палкай пазітывісткі Ажэшкі з’яўлялася часткай вялікага праекта вызвалення і ўмацавання грамадства ў цэлым. Пісьменніца сцвярджае, што эмансipaцыя жанчын бярэ свой пачатак з ідэі, якая з’яўляецца агульнай для ўсіх чалавечых істот – пазбаўлення ад любога ярма, вызвалення ад любога зневажальнага прыгнёту.